

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СТАНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ СТАТУСУ «НЕДІЄЗДАТНІСТЬ» ТА «НЕПРАВОЧИНОЗДАТНІСТЬ»

Шум С.С.,

к.мед.н, заступник директора з наукової роботи і судової психіатрії та експертизи
Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України

Устінова-Бойченко Г.М.,

к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Криворізький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто історичні етапи розвитку інституту визнання фізичної особи недієздатною, ставлення держави та суспільства до обсягу прав фізичних осіб із психічними розладами; визначено, що спочатку була необхідність захистити майнові права осіб із психічними розладами, а не обмежувати всі права та свободи такої особи.

Ключові слова: недієздатність, неправочиноздатність, порушення прав людини, захист майнових прав як підстава визнання особи недієздатною.

Шум С.С., Устінова-Бойченко А.Н. / ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ СТАТУСА «НЕДЕЕСПОСОБНОСТЬ» И «НЕСДЕЛКОСПОСОБНОСТЬ» / Украинский научно-исследовательский институт социальной и судебной психиатрии и наркологии МОН Украины, КФ Национального университета «Одесская юридическая академия», Украина

В статье рассмотрены исторические этапы развития института признания физического лица недееспособным, отношение государства и общества к объему прав физического лица с психическими расстройствами; определено, что первоначально была необходимо защитить имущественные права лиц с психическими расстройствами, а не ограничивать все их права и свободы.

Ключевые слова: недееспособность, неспособностью, нарушение прав человека, защита имущественных прав как основание признания лица недееспособным.

Shum S.S., Ustinova-Boychenko A.N. / HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CONTENT OF THE STATUS OF «INCAPACITY» AND «NETTELHORST» / Ukrainian Research Institute for Social and Forensic Psychiatry and Addiction MES, CF National University «Odessa Law Academy», Ukraine

In this article was investigated the stages of recognizing a person incapable. Analyzed the main sources of Roman and domestic law. As a result of the study of the historical development of the conditions for recognition of persons incapable found that recognition of a person incapable represented primarily a limitation ability of the transaction persons with mental disorders, which aimed to preserve its assets. That's why a source of law often contained a mandatory rule that relatives became managers of a property people with mental disorders. In modern civil law relations incapacitated persons are not able to be productive members of society. Person that was declared incapable, deprived of the opportunity to exercise any rights in any relationship, it is forbidden to marry, there are restrictions on parental rights. It is established that a person declared incapable deprived of the right to enter into an employment relationship. We found that the concept of legal (psychological) criterion was first formulated not of legal science or representative by the legislator, and scientists psychiatrist. It was established that in the development of national civil thought was a substitution of objective recognition of an incapable person of «inability to make an agreement» to «the inability to use human rights.» In order to bring the civil law to the Universal Declaration of Human Rights and the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms we offer to make profound changes to the legislation of Ukraine, primarily by removing from the Civil Code of Ukraine the status of an individual such as a «inability» and to predict such state as inability of the transaction These changes restrict human rights exclusively with purpose of keeping the property and does not affect other areas of of its life.

Key words: disability, violation of human rights, protection of property rights as the basis for recognizing a person incapacitated.

Постановка проблеми. Стаття 3 Конституції України проголосила та визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю [1]. Людина самостійно, як господар свого життя, особисто повинна вирішувати, які з наданих їй об'єктивних прав вона може реалізувати, яким чином вона повинна виконувати покладені на неї державою юридичні обов'язки та дотримуватися встановлених заборон. Саме ці властивості характеризують наявність в особі правосуб'єктності. Правосуб'єктність являє собою передбачену нормами права здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин. В основі визначення природи правосуб'єктності фізичної особи лежать два критерії: вікова характеристика (зрілість психіки) та відсутність психічних дефектів [2].

Правосуб'єктність фізичної особи включає такі складові: правоздатність; дієздатність. Елементами змісту дієздатності фізичної особи є: правочиноздатність – здатність самостійно здійснювати правочини; деліктоздатність – можливість самостійно нести юридичну відповідальність; тестоментоздатність – можливість скласти заповіт та бути спадкоємцем; трансдієздатність – можливість обирати представника та самому бути представником; бізнесдієздатність – можливість займатися підприємницькою діяльністю; шлюбно-сімейна дієздатність – можливість бути учасником сімейних відносин.

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. На відміну від дієздатності, правоздатність особи не може бути обмежена чи взагалі ліквідована. Вік та психічний стан особи не впливають на її правоздатність.

При розгляді правових та процесуальних підстав визнання особи недієздатною нами було проведено комплексне дослідження соціально-правового явища «недієздатність», порядку та підстав визнання осіб недієздатними [3]. Діюче законодавство передбачає, що при визнанні особи недієздатною вона позбавляється можливості брати участь у правовідносинах. Проблеми співвідношення прав людини та правового стану недієздатних підіймалися ще у XVIII ст., коли вітчизняні дослідники римського та російського права відзначали, що «сумасшедшие и дураки у Римлян почтались не инако как мертвые, то они и не могли никаких по себе оставлять духовных» [4]. Аналізуючи стан дотримання прав людини в Україні XXI ст., можемо зазначити, що згідно зі ст. 8 Закону України «Про звернення громадян» звернення осіб, визнаних судом недієздатними, не розглядаються; згідно з п. 2 ч. 3 ст. 121 Цивільного процесуального кодексу України позовна заява, подана недієздатною особою, повертається заявникові; згідно з ч. 3 ст. 10 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» звертатися про надання одного з видів

правових послуг можуть лише опікуни недієздатних осіб. Взагалі антилюдською є норма Цивільного кодексу України, яка дозволяє стерилізацію недієздатної фізичної особи лише за згодою її опікуна (ч. 5 ст. 281 ЦК України). Тобто в Україні XXI ст. недієздатних осіб можна визнати «не інакше як мертвими», за вдалою характеристикою дослідників XVIII ст. Такий стан вітчизняного законодавства вже призвів до Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Наталія Михайленко проти України».

Актуальність дослідження полягає в тому, що проголошена Україною Європейська інтеграція обумовлює необхідність перегляду деяких норм цивільного права, перш за все тих, які призводять до тотального обмеження прав та свобод людини, а саме тих, які регулюють цивільно-правову характеристику – недієздатність.

Досліджуючи історичні етапи виникнення та функціонування інституту визнання особи недієздатною, ми зупинились на основних етапах розвитку правової думки щодо цього поняття, здебільшого увага приділялась процесуальним аспектам [5]. Однак натеper виникла необхідність оцінити умови та причини виникнення такого правового стану, як недієздатність.

Стан дослідження. У загальному вигляді проблемним питанням даного дослідження є виникнення такої юридичної категорії, як «недієздатність», та заміна даною категорією такого явища, як «неправочиноздатність». Аналіз наукових досліджень і публікацій вказує на те, що питання дієздатності та недієздатності були порушені в працях М.Х. Хутиз, А.Т. Боннер, А.В. Усталової, С.С. Алексєєва, І.М. Пятилетова, К.М. Холдоковської, С.Ф. Глузман та ін.

Метою статті є розгляд історичних етапів виникнення, розвитку і становлення інституту недієздатності особи та визначення необхідності захисту майнових прав осіб із психічними розладами шляхом введення інституту неправочиноздатності на протипагу існуючому сьогодняшньому законодавчого обмеження цих прав державою.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в системній постановці проблеми історичного розвитку вищезазначених категорій, їх взаємозв'язку, взаємодії та наслідків, які вони викликають для фізичної особи, а також у виведенні важливості зазначених інститутів у сучасних умовах функціонування держави в аспекті європейської інтеграції.

Виклад основних положень. У процесі аналізу основних джерел Римського права нами було з'ясовано, що у V ст. до н.е. вже містились такі положення «Якщо людина збожевільна, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або родичі» [4]. Також до осіб, які не мають дієздатності, належали марнотратники, жінки та слабоумні. Не будемо зупинятись на особливостях правового становища жінок у Стародавньому Римі, але наведемо формулу, за якою марнотратник лишався дієздатності: «Так как ты расточаешь свое имущество, отцовское и дедовское, то я запрещаю тебе пользоваться своим имуществом» [6]. Тобто за відсутності законодавчо визначеного поняття недієздатності в римському праві вже було закладено підстави для обмеження деяких цивільних прав та його мету. Наведені нами правові положення свідчать про те, що в Римському праві першочерговою метою позбавлення особи дієздатності було збереження її родового майна, тому і цілком природним було призначення опікунів із числа її родичів.

Римське право стало «материнським» щодо практично всіх європейських правових систем. Рецепція ідей римського права знайшла своє відображення в цивільному та цивільно-процесуальному праві багатьох держав колишнього СРСР.

У законодавчому акті князя Володимира «Закон Судний – людям» зазначалося, що «завещающие свое имущество должны быть в здравом уме и твердой памяти», що також дає посилання саме на збереження майна

особи від дій, вчинених нею під впливом хворобливого стану психіки [7]. Відповідно до закономірностей Стоглавого Собору 1551 р., всі справи, що стосувались осіб, які перебували в церковних відомствах, у тому числі юродивих – «помешанных от рождения», розглядав Церковний суд [8]. Ці особи були позбавлені права розпоряджатися своїм майном, тому в цивільному обороті від їх імені виступав представник – єпископ, який здійснював таку діяльність через своїх священнослужителів [9]. Період церковного нагляду за особами з вадами психічного здоров'я свідчить, що управління майном було тим мінімальним заходом, який дозволяв захистити майно від нерозсудливих дій хворих. Прийняття Олексієм Михайловичем Романовим у 1669 році «Новоуказных статей» започаткувало залучення лікарів для проведення огляду душевнохворих, а також створило умови для захисту майнових інтересів хворих Тобто багатівікова регуляція обмеження дієздатності особи мала на меті, в першу чергу, захист майнових прав осіб із психічними розладами, що дістало свого подальшого розвитку в період царювання Федора Олексійовича в 1677 р., коли був прийнятий перший закон, який стосувався майнових прав душевнохворих. Закон встановлював, що глухі, німі та сліпі можуть управляти своїм майном, а п'яниці та гупі (слабоумні) не можуть вести справи та управляти своїм майном.

Петро I 6 квітня 1722 року видав наказ «О отрешении дураков от наследства». Указ повелівав: «Как высших чинов, так и нижних чинов людям, ежели у кого в фамилии ныне есть или впредь будет дурак, о таких подавать известия в Сенат, а в Сенате свидетельствовать и буде по свидетельству явятся таковые, которые ни в науку, ни в службу не годились, и впредь не годятся, отнюдь жениться и замуж идти не допускать и венечных памятей не давать. Наследственных деревень не давать, но с деревень кормить и снабжать» [10]. Знову таки, крім досить дискусійної практики заборони психічнохворим одружуватись, Указ захищав майновий стан цих осіб: вони не мали права розпоряджатися спадковими селами, однак користувались ними. Як і в часи Римської імперії, піклування про таких осіб на себе повинні були брати родичі, а якщо їх не було, то свояки, що також є природним, виходячи з позиції збереження родового майна. В доповнення до Указу від 6 квітня 1722 року 6 грудня 1723 року був прийнятий Указ «О свидетельствовании дураков в Сенате». Освідування в Сенаті було фактичним встановленням дієздатності та недієздатності осіб, які ухилялись від служби. Для обґрунтування зазначених заходів вказувалось також на те, що «дураки» не тільки «не годяться ни в какую науку и службу», але й марнотратять майно [8]. Така процедура встановлення психічного здоров'я стала прототипом майбутнього освідування психічно хворих в адміністративних інстанціях, яке існувало впродовж усього часу існування царської Росії.

Наступний етап розвитку законодавства про нагляд за душевнохворими з боку держави почався з прийняття «Свода Законов Гражданских» у 1815 році, який містив главу «О опеке над безумными, сумасшедшими, глухонемыми и немными». Норми «Свода Законов Гражданских» регламентували порядок встановлення факту розумового розладу в ході освідування особи з метою наступного прийняття рішення Сенатом про призначення опіки [11]. Російське законодавство не використовувало сам термін «недієздатність». Разом із тим визнання людини душевнохворою в установленому порядку створювало законні підстави вважати її недієздатною, що не допускало оспорювання та тягло за собою встановлення опіки над душевнохворим. Опіка над душевнохворими прирівнювалась до опіки над малолітніми, тобто правочини вчиняти вони не могли. Крім того, обмежено дієздатними вважались марнотратники; марнотратством вважалась не будь-яка єдина дія, що призводить до невігідного користування майном, а цілий ряд подібних дій.

Проведений нами аналіз етапів розвитку підстав визнання особи недієздатною, на нашу думку, дозволяє зробити висновок про те, що починаючи з найдавніших часів метою визнання особи недієздатною було збереження її майна, що обмежувало, по суті, лише одну складову дієздатності – провочиноздатність. Вітчизняне законодавство незалежно від того, існував церковний чи адміністративний порядок визнання особи недієздатною, по суті, піклувалось про захист майнових прав осіб із вадами психічного здоров'я. Розвиток правової думки було реалізовано в нормах цивільного законодавства 1922 року, де вперше чітко визначено саме майнові умови визнання особи недієздатною. Так, відповідно до положень статті 8 Цивільного кодексу «Лица совершеннолетние могут подлежать учреждениям объявлены недееспособными: 1) если они вследствие душевной болезни или слабоумия неспособны рассудительно вести свои дела, 2) если они своей чрезмерной расточительностью разоряют находящееся в их распоряжении имущество» [12].

На нашу думку, Цивільний Кодекс Української РСР 1963 року розвинув ідею захисту саме майнових прав осіб із психічними розладами. Так, відповідно до ст. 15 Кодексу громадянин, який внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами ставить себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище, може бути обмежений судом у дієздатності. Відповідно до ст. 16 цього ж Кодексу громадянин, який внаслідок душевної хвороби або недоумства не може розуміти значення своїх дій або керувати ними, може бути визнаний судом недієздатним. Від імені душевнохворого або недоумкуватого, визнаного недієздатним, угоди укладає його опікун.

Таким чином, становлення та розвиток інституту правового статусу «недієздатних» осіб має довгу історію, яка починається з часів Римського права. Однак, незважаючи на період, в який здійснювалась нормотворча діяльність, на нашу думку, суттю обмеження прав осіб із психічними розладами було збереження їх сімейного майна. Саме тому найчастіше джерела права містили імперативну норму, за якою саме родичі ставали розпорядниками майна осіб із психічними розладами.

На сьогодні недієздатність – це втрата здатності здійснювати особою всі свої цивільні права та обов'язки внаслідок тяжкого порушення психічного стану. Визнання особи недієздатною – це не тільки визначення стану здоров'я, але й складне юридичне поняття, яке містить у собі два критерії: медичний та юридичний (психологічний) [3]. Поняття юридичного (психологічного) критерію недієздатності вперше було сформульовано не законодавцем чи представником юридичної науки, а вченими-психіатрами. Професор В.П. Сербський зазначав: «Лишь то лицо может считаться недееспособным, которое не понимает свойства и значения совершаемого или не может руководить своими поступками, наоборот, лицо, понимающее и способное руководить поступками, остается дееспособным, хотя бы оно страдало тяжелой и неизлечимой болезнью» [13]. Наведене формулювання, набуваючи правових наслідків у сучасному правовому просторі України, позбавляє особу майже всіх цивільних прав. Однак дане визначення не містить посилання на тяжкий, хронічний характер психічного розладу, внаслідок якого особа не усвідомлює значення своїх дій та не може керувати ними, що дає підстави для розгляду можливості оцінки визначення здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними крізь призму тимчасових розладів психічної діяльності. Сучасна судово-психіатрична

експертиза має дані про те, що тимчасові порушення психічної діяльності також набувають юридичного значення у зв'язку з тим, що вони мають правові наслідки [14]. Перш за все, мова йде про правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України) [15]. На нашу думку, за своєю суттю норми, передбачені статтею 225 ЦК України, є засобом збереження майнових прав осіб із вадами психічного здоров'я. Співвідношення історичного розвитку умов визнання осіб недієздатними з метою норми, передбаченої статтею 225 ЦК України, дає нам можливість вважати, що саме вказані норми на сьогодні за своєю суттю відображають розвиток правової думки у сфері захисту майнових прав осіб із психічними розладами. Особливості вітчизняного тоталітарного розуміння правового стану недієздатних дозволяють дійти висновку, що в Радянській цивільно-правовій системі відбулась підміна поняття «невочиноздатність», що ми пропонуємо розуміти як «нездатність особи вчиняти угоди», на «недієздатність», що реалізувалось як «нездатність особи користуватись правами людини».

Таким чином, у результаті проведеного дослідження історичного розвитку умов визнання осіб недієздатними виявлено, що визнання особи недієздатною представляло собою, перш за все, обмеження правочиноздатності осіб із психічними розладами, метою якого було збереження їхнього майна. В сучасних цивільно-правових відносинах недієздатні особи не мають можливості бути повноцінними членами суспільства та по суті є «соціально померлими». Визнана недієздатною, особа позбавляється можливості здійснювати будь-які права в будь-яких правовідносинах, тобто вона позбавляється: правочиноздатності, деліктоздатності, тєстоментоздатності, трансдієздатності, бізнесдієздатності, шлюбно-сімейної дієздатності (заборона укладання шлюбу, обмеження щодо батьківських прав та майнових прав тощо). Також потрібно згадати про трудову дієздатність. Не зважаючи на те, що цивільна та трудова дієздатність регулюються різними галузями права, вони дуже тісно взаємопов'язані: наявність трудової дієздатності залежить від наявності цивільної дієздатності. Якщо особа в законному порядку визнається недієздатною, то це позбавляє її права вступати в трудові правовідносини. Кодекс Законів про працю України вказує на те, що працівник особисто повинен виконувати доручену йому роботу, але якщо він буде визнаний відповідно до встановленого законом порядку недієздатною особою, то він позбавляється можливості в подальшому бути працівником. Якщо працівник не в змозі усвідомлюючи значення своїх дій, виконувати покладені на нього трудові обов'язки, то він не може бути суб'єктом трудового договору [16].

Висновок. У процесі розвитку вітчизняної цивільно-правової думки відбулась підміна мети визнання особи недієздатною з «нездатність особи вчиняти угоди» на «нездатність особи користуватись правами людини». З метою приведення цивільного законодавства до Загальної декларації прав людини та Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод пропонуємо внести ґрунтовні зміни до законодавства України, насамперед видаливши з Цивільного кодексу України таке визначення стану фізичної особи, як «недієздатність», та передбачити таке визначення стану, як «невочиноздатність». Зазначені зміни дозволять обмежувати права людини виключно з метою збереження її майна та не впливатимуть на інші сфери її життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Текст] : офіц. текст : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. : станом на 1 січня 2006 р.]. – К. : Мін-во Юстиції України, 2006. – 124 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави та права / О. Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2005. – 840 с.
3. Бойченко Г. М. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною / Г. М. Бойченко, С. С. Шум // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 94-99.

4. Краткое начертание римских и российских прав. С показаниями купно обоих равномерно как и чиноположение оных историй. Сочиненное подпоручиком Алексеем Артемьевым в Москве при императорском университете. – М. : Императорский университет, 1777. – 360 с.
5. Бойченко Г. М. Правові Історичний розвиток інституту визнання особи недієздатною / Г. М. Бойченко, С. С. Шум // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 75-86.
6. Догмы Римского права : лекция пр. А. Г. Дорна. Рукопись, 1883. – 1120 с.
7. Волков В.Н. Судебная психиатрия : курс лекций / В. Н. Волков. – М. : Юристъ, 1998. – 408 с.
8. Морозов Г. В. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии / Г. В. Морозов, Д. Р. Лунц, Н. И. Фелинская. – М., 1997. – 335 с.
9. Дебольский Н. Н. Гражданская дееспособность по русскому праву до конца XVII века / Н. Н. Дебольский. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 461 с.
10. Указы блаженные и вечнодостоинные памяти государя императора Петра Великого самодержца всероссийского. Состоявшиеся с 1714, по кончину его императорского величества, января по 28 число, 1725 года», Напечатаны по указу ... императрицы Анны Иоанновны. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1739 . – 1024 с.
11. Слонимский Л. З. Умственное расстройство, его значение в праве гражданском и уголовном // Л. З. Слонимский. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная польза», 1879. – 160 с.
12. Пучинский В. К. Судебное признание лица недееспособным / В. К. Пучинский // Сов. юстиция. – 1954. – № 4. – С. 42.
13. Сербский В. П. Судебная психопатология / В. П. Сербский. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1895. – Т. 1. – 462 с.
14. Шум С. С. Судово-психіатрична оцінка психічних розладів в онкологічних хворих у цивільному процесі: дис. ... кандидата мед. наук : 14.01.16 / Шум Сергій Сергійович. – К., 2011. – 179 с.
15. Цивільний кодекс України. Станом на 10.06.2014 р. – К. : ТОВ «Видавництво «Центр навчальної літератури», 2014. – 270 с.
16. Кодекс законів про працю України. Станом на 10.06.2014 р. К. : ТОВ «Видавництво «Центр навчальної літератури», 2014. – 84 с.